

YÜZÜNCÜ YILINDA CUMHURİYET'İN ANAYASAL KİMLİĞİ VE ANAYASA YARGISI*

*The Constitutional Identity of the Republic in its 100th
Anniversary and Constitutional Justice*

Prof. Dr. Zühtü ARSLAN**

ÖZET

Bu makalenin amacı Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal kimliğinin oluşumu ve gelişiminde anayasa yargısının oynadığı rolü açıklamaktır. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk olarak anayasal kimlik kavramı üzerinde durulmakta, kavramın anayasal demokrasiler için taşıdığı risklere ve kötüye kullanılma ihtimallerine dikkat çekilmektedir. İkinci bölümde anayasal kimliğin belli bir zaman ve mekân içinde farklı aktörlerin diyalektik ilişkisinin ürünü olarak ortaya çıktığı kabulünden hareketle Osmanlı-Türk anayasacılığı sürecinde anayasal kimliği oluşturan unsurların devamlılığı ve kırılmasına dair değerlendirmeler yapılmaktadır. Üçüncü bölümde ise somut tarihsel örneklerden hareketle anayasal kimliğin şekillenmesinde anayasa yargısının rolü tartışılmaktadır. Bu bölümde biri anayasa yargısının doğum yeri olan Amerika

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 27/10/2023 tarihinde düzenlenen “Cumhuriyetin 100. Yılında Anayasa Yargısı ve Demokratik Siyaset” konulu panelde yapılan konuşmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir. Konuşma metnini okuyup düzeltmeler öneren ve makale olarak yayımlanması tavsiyesinde bulunan çalışma arkadaşım ve değerli dostum M. Emin Kuz'a katkıları için teşekkür ederim.

** Anayasa Mahkemesi Başkanı, ORCID: 0009-0008-2729-245X.

Birleşik Devletleri'nden diğeri ise ülkemizden olmak üzere iki anayasal ilkenin gelişiminde anayasa mahkemelerinin rolü açıklanmaktadır. Bu örnekler eşitlik ve laiklik gibi anayasal kimliğin unsurlarının yüksek yargı organlarının kararlarıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Makale, Anayasa Mahkemesinin bilhassa son on yılda hak eksenli yaklaşımla verdiği kararlarla Cumhuriyet'in demokratik, çoğulcu ve özgürlükçü bir anayasal kimliğe sahip olmasına önemli katkılar yaptığı sonucuna ulaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Anayasa Mahkemesi, anayasal kimlik, eşitlik, laiklik, kuvvetler ayrılığı.

ABSTRACT

This article aims to explore the role of constitutional justice in the formation and development of the Turkish constitutional identity. The study is divided into three main parts. First of all, I discuss the concept of constitutional identity, highlighting the potential risks and abuses this concept poses to constitutional democracies. Acknowledging that constitutional identity is the product of a dialectical relationship among various actors over time, the second part addresses the continuity and ruptures in the constitutional identity within Ottoman-Turkish constitutionalism. The third part discusses the role of constitutional justice in shaping the constitutional identity with specific reference to concrete cases in the constitutional jurisdictions of the United States of America and Türkiye. These cases reveal the fact that the features of the constitutional identity such as equality and laicism have been shaped by the judicial decisions of supreme/constitutional courts. The article concludes that the Turkish Constitutional Court, particularly through its rights-based approach over the last decade, has significantly contributed to the emergence of a democratic, pluralistic and liberal constitutional identity for the Republic.

Keywords: Constitution, Constitutional Court of the Republic of Türkiye, constitutional identity, equality, laicism (secularism), separation of powers.

1. Giriş: Normatif Bir Kavram Olarak Anayasal Kimlik

Anayasal kimlik zor bir konu. Bu zorluk, aslında bizatihi kimliğin sorunlu bir kavram olmasından kaynaklanıyor. İnsanlar gibi, onların oluşturduğu toplulukların da kimlikleri olduğu bilinmektedir. Bu bir değer yargısını değil olgusal bir durumu ifade etmektedir.

Bununla birlikte, bireysel ve toplumsal düzeyde “kimlik” aynı zamanda potansiyel tehlikeler barındıran bir kavramdır. Her şeyden evvel, kimlik genellikle negatif bir dil vasıtasıyla inşa edilir. Kim olduğumuzu, daha ziyade kim olmadığımızı belirterek ifade ederiz. Aslında olmadığımızı ya da taşımadığımızı belirttiğimiz unsurlar da başkalarına ait kimliklerin parçasıdır.

Dolayısıyla kimlik inşa süreci beraberinde kaçınılmaz olarak “biz ve ötekiler” ayrışmasını getirebilmektedir. Bu kimlikler, bağnazlıkla birleştiğinde de Amin Maalouf’un ifadesiyle “ölümcül” hâle dönüşebilmektedir¹. Nitekim “Öldürmeyeceksin!” emrine muhatap olanların günlerdir tüm dünyanın tanıklığında âdeta “ölüm makinesi”ne dönüşmesi, kimliğin nasıl “ölümcül” olabildiğini göstermektedir.

Anayasal kimlik bağlamında meseleye bakıldığında da benzer riskler geçerlidir. Kimliği belirlerken kullanılan dil toplumu ayırıştırmak için kullanılabilir. Bu da insan onuru temelinde kişileri eşitleyen anayasal demokrasiler için ciddi bir tehdit oluşturabilir². Nitekim anayasal kimlik bazı toplumlar da evrensel anayasal ilke ve değerlerden azade olmanın gerekçesi, dahası baskıcı politikaların bahanesi olarak kullanılabilir.

1 Maalouf, A. (2002). *Ölümcül Kimlikler*, 10. Baskı, Çev. Bora, A., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

2 Kovács, K. (2023). Introduction: Identities, the Jurisprudence of Particularism and Possible Constitutional Challenges, içinde Kovács, K. (Ed.), *The Jurisprudence of Particularism: National Identity Claims in Central Europe*, Oxford: Hart Publishing, s. 1.

Tüm olumsuz çağrışımlarına ve kavramsal istismlara karşın anayasal kimlik normatif bir kavram olarak da değerlendirilebilir. Bu anlamda anayasal kimlik, başta insan hakları ve hukukun üstünlüğü olmak üzere demokratik siyaseti tanımlayan değerler manzumesini ifade eden bir kavramdır³.

Bu makalede anayasal kimliği normatif bir kavram olarak ele alıp Cumhuriyetin anayasal kimliğinin inşasında ve gelişiminde anayasa yargısının etkisine değinmek istiyorum. Bu kapsamda öncelikle Cumhuriyet Dönemi'nin anayasaları üzerinden anayasal kimliğin oluşum dinamiğini, ardından da mevcut Anayasa'dan hareketle anayasal kimliğin temel unsurlarını ele almaya çalışacağım. Son olarak da anayasal kimliğin şekillenmesinde ve gelişiminde anayasa yargısının rolünü somut örneklerden hareketle açıklamaya gayret edeceğim.

2. Anayasal Kimliğin Oluşumu: Devamlılıklar ve Kesintiler

Anayasal kimlik boşlukta oluşan ve bir kez oluştuğunda sabit kalan bir şey değildir. Tersine bu kimlik geçmişten bugüne birçok etkenin karşılıklı etkileşimi içinde, kesintilerin ve devamlılıkların yaşandığı diyalektik bir süreçte ortaya çıkmakta ve gelişmektedir. Başka bir ifadeyle, bir yandan bizden öncekilerden tevarüs ettiğimiz tarihsel ve kültürel miras, diğer yandan içinde yaşadığımız devrin şartları ve eğilimleri anayasal kimliği şekillendirmektedir.

Bu bağlamda anayasal kimlik, sürekliliklerin ve kesintilerin/kırılmaların bir arada yaşandığı bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı-Türk anayasacılığı sürecine baktığımızda anayasal kimlikteki devamlılıkları ve radikal kırılmaları görebiliriz.

3 a.g.e. s. 13.

Belirtmek gerekir ki bu süreçte devamlılık kesintilerden daha belirgindir. Örnek vermek gerekirse Türk anayasal kimliğinin en belirgin unsurlarından biri olan “*devletin bölünmez bütünlüğü*” ilkesi Osmanlı'dan tevarüs ettiğimiz bir anayasal esastır. İlk anayasamız olan 1876 Kanun-ı Esâsî'nin 1. maddesinde “*Devleti Osmaniye...hiçbir sebeple tefrik kabul etmez*” denilmiştir. Aynı şekilde mevcut Anayasa'mızın *Başlangıç* kısmı da “*Türk vatani ve Milletinin ebedi varlığını ve Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa...*” öznesiyle başlar.

Anayasal kimlikteki kırılmaların veya değişikliklerin başında ise kuvvetler ayrılığı ilkesi gelmektedir. Ancak bu konudaki değişimi kuvvetler birliğinden kuvvetler ayrılığına doğru lineer bir değişim olarak görmek yanlış olur. Osmanlı anayasacılığında kuvvetler ayrılığı ön planda iken Cumhuriyet'in kuruluşunda hâkim anlayış kuvvetler birliği olmuş, 1961 Anayasası ile birlikte de tekrar kuvvetler ayrılığına yönelme gerçekleşmiştir.

Gerçekten de Kanun-ı Esâsî'nin getirdiği meşruti anayasal düzen belli ölçüde kuvvetler ayrılığına dayanmaktaydı. Nitekim Antalya mebusu Hamdi Efendi tarafından kaleme alınan “*Kanun-ı Esâsî'nin 1909 Tadiline Dair Rapor*” da bu durum açıkça ifade edilmiştir. Raporda Kanun-ı Esâsî'nin üç temel kuvvet olan (*kuvâ-yı selâse*) yasama, yürütme ve yargının sınırlarını, millet ve hükûmetin karşılıklı haklarını ve vazifelerini tayin edip sınırlandıran ve bunları tescil eden bir “*vesîkâ-ı adâlet*” olduğu belirtilmiştir. Hamdi Efendi'ye göre siyasi bir toplulukta ortaya çıkan bu üç kuvvetin tek elde toplanması her türlü zulme yol açan ilkel bir yönetim şekli olduğundan biraz medeni devlet hâline gelmeye başlayan topluluklarda bu kuvvetlerin doğal bir ayrılmaya maruz kaldığı gözlemlenmektedir⁴.

4 Yazır, E. M. H. (2018). *Osmanlı Anayasasına Dair: Kanun-ı Esâsî'nin 1909*

Buna karşılık 1921 ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunları kuvvetler birliği esasına dayanmıştı. Buna göre teşri salâhiyeti ve icra kudreti milletin yegâne mümessili olan Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM) tecelli ve temerküz etmiştir⁵. Esasen Cumhuriyet'in kurucularının kuvvetler birliği tercihi zamanın ruhuna uygundu⁶. 1924 Anayasası Meclis'te görüşülürken Teşkilat-ı Esasiye Encümeni Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey bu tercihi sarıh bir şekilde izah etmişti. Celal Nuri Bey'e göre kuvvetler birliğine son derece özen gösterilmiştir, zira "bu heyeti doğuran, bu cumhuriyeti vücuda getiren tevhidî kuva esasıdır"⁷.

1961 Anayasası'yla birlikte egemenliğin kullanımına ilişkin anlayış değişmiş, TBMM egemenlik hakkını kullanan yegâne organ olmaktan çıkmış, "yetkili organlardan" biri hâline gelmiştir. Kuvvetler ayrılığı lafzen Anayasa'da zikredilmese de yeni anayasal düzenin temel esaslarından biri olarak kabul edilmiştir. Anayasa Mahkemesinin ifadesiyle, bu "Anayasa, yasama yetkisini, yürütme görevini ve yargı yetkisini ayrı ayrı organlara vermekle kuvvetler ayrılığı esasını kabul etmiştir"⁸. Nitekim Mahkeme bu dönemde normların anayasallığı denetiminde kuvvetler ayrılığı ilkesini de kullanmıştır⁹.

1982 Anayasası'nın *Başlangıç* kısmı ise anayasal kimliğin bir unsuru olarak kuvvetler ayırımından açıkça bahsetmiş, bu

Tadiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şer'iyeye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası, Köksal, A. C. (Haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 93.

5 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, madde 2; 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, madde 4-5.

6 Bu konuda bkz. Akyol, T. (2023). *Neden 29 Ekim? Cumhuriyet'in İlanına Giden Yol*, İstanbul: Doğan Yayınları, s. 32: "Kuvvetler birliği önce Milli Mücadele'nin, sonra inkılapçı cumhuriyetin ve tek parti rejiminin ihtiyaç duyduğu güç yoğunlaşmasını sağlamıştır".

7 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, Cilt 7, Yedinci İçtima, Birinci Celse, 9.3.1340 (1924), s. 225.

8 AYM, E.1977/1, K.1977/20, 5/4/1977.

9 AYM, E.1967/21, K.1968/36, 26/9/1968; AYM, E.1968/38, K.1969/34, 12/6/1969; AYM, E.1969/49, K.1970/3, 8/1/1970; AYM, E.1979/22, K.1979/45, 18/12/1979.

ilkenin devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmediğini, “medeni bir işbölümü ve işbirliği” olduğunu belirtmiştir. Anayasa Mahkemesi bu ilkeyi ölçü norm olarak uygularken “gözetilmesi gereken hususun her erkin Anayasa tarafından belirlenmiş yetki sahasında kalmasının ve diğer erklerin yetkisine müdahale etmemesinin sağlanması” olduğuna dikkat çekmiştir¹⁰. Mahkeme, aynı şekilde, kuvvetler ayrımını yorumlarken “tüm demokratik hükümet sistemlerinde yargının, yasama ve yürütme karşısında bağımsızlığı[nın] kabul edilmekte” olduğunu,¹¹ bu ilke gereğince diğer iki erkin “yargıdan üstünlüğü ya da yargıya egemen olması durumlarına Anayasa karşısında geçerlik tanınamayacağı”nı¹² özellikle vurgulamıştır.

Bu noktada anayasal kimliğin belirlenmesinde anayasaların dibacelerinin/başlangıçlarının özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Anayasal kimlik aynı zamanda siyasal sistemin meşrulaştırılması işlevini görmektedir. Carl Schmitt, bir siyasal sistemin ahlaki, ideolojik veya felsefi kimliği üzerinden meşruiyet sağlandığını, yazılı anayasaların baştan itibaren bu kimliği yansıtan ifadelerle yer verdiğini belirtir. Schmitt'e göre Türkiye'nin 1961 Anayasası, başta *Başlangıç* kısmı ve 2. maddesi olmak üzere, bu tür meşrulaştırmalarla doludur¹³.

Esasen anayasal geleneğimizde “*Başlangıç*” uygulaması 1961 Anayasası ile başlamıştır. Başlangıç bir yandan yeni anayasal düzeni oluşturan kurucu iktidarı meşrulaştırma işlevi görürken diğer yandan da yeni düzenin dayandığı temel görüş ve ilkeleri yansıtmaktadır.

10 AYM, E.2012/100, K.2013/84, 4/7/2013.

11 AYM, E.2014/57, K.2014/81, 10/4/2014.

12 AYM, E.1988/32, K.1989/10, 28/2/1989. Kuvvetler ayrılığının ölçü norm olarak kullanıldığı diğer bazı kararlar için bkz. AYM, E.1988/62, K.1990/3, 6/2/1990; E.1995/35, K.1995/26, 4/7/1995; E.1997/36, K.1997/52, 20/5/1997; E.2002/146, K.2002/201, 27/12/2002; E.2012/87, K.2014/41, 27/2/2014; E.2018/112, K.2021/24, 31/3/2021, §§ 16, 18, 23; E.2021/17, K.2021/103, 30/12/2021, §§ 12, 32.

13 Schmitt, C. (1987). “The Legal World Revolution”, *Telos*, No. 72, s. 74-75.

Belirtmek gerekir ki başlangıçlar genelde retorik ifadelerle yer verirler. Buna ilave olarak bizim anayasaların başlangıçları romantik ve ironik ifadeler de içerir. Başbakanın ve iki bakanın idamıyla sonuçlanan 27 Mayıs sürecinin ürünü olan 1961 Anayasası, “*hürriyete, adâlete ve fazilete âşık evlatlarının uyanık bekçiliğine*”; demokratik siyasi yaşama son veren 12 Eylül darbesinin ürünü olan 1982 Anayasası ise “*demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine*” emanet edilmiştir.

İroniye varan retoriği bir yana bırakılacak olursa, *Başlangıç* kısmının anayasal kimliğin inşasında çok önemli bir işlev gördüğünü söylemek gerekir. Mevcut Anayasa’nın 176. maddesi uyarınca “*Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasanın metnine dahildir*”. Bu nedenle Anayasa Mahkemesinin ifadesiyle “*Anayasa maddelerinin amacını ve yönünü belirleyen bir kaynak*”¹⁴ olan *Başlangıç*, diğer anayasal hükümlerin yorumlanmasında kendisine başvurulmuş bir ölçü norm olarak kullanılmaktadır.

Anayasa’nın *Başlangıç* kısmı aynı zamanda, anayasal kimlikle yakından ilgili olan “*Anayasa’nın ruhu*”ndan bahsetmektedir. Bu kavram *Başlangıç* dışında Anayasa’nın 13. maddesinde de geçmektedir. *Başlangıç* kısmının sonunda, Anayasa’nın bu kısımda belirtilen ilke ve esaslar yönünde Anayasa’nın *ruhuna* saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanması öngörülmektedir. Diğer yandan Anayasa’nın 13. maddesinin ikinci fıkrasında da temel hak ve hürriyetlere yönelik sınırlamaların diğerleri yanında, “*Anayasanın sözüne ve ruhuna*” aykırı olamayacağı belirtilmektedir.

Peki Anayasa’nın ruhu nedir? Bu soruyu cevaplamak kolay değildir. Zira “*söz*”ün aksine “*ruh*”, çerçevesi kolay belirlenebilir ve tanımlanabilir bir kavram olmaktan uzaktır. Biraz da bu nedenle Anayasa Mahkemesi ruh meselesine pek girmemiş ve “*Anayasa’nın ruhu*” ölçütünü çok fazla kullanmamıştır.

14 AYM, E.1989/1, K.1989/12, 7/3/1989.

Bununla birlikte, Anayasa Mahkemesi bazı kararlarında “ruh”tan ne anlaşılması gerektiğine dair bazı ipuçları vermiştir. Bu anlamda “ruh”, Anayasa’nın bir kısmından değil ancak tümünden çıkarılabilir. Mahkemeye göre, “yasanın, Anayasa’nın ruhuna aykırı olduğu ileri sürülüyorsa, bu kez sayıları sınırlı birkaç Anayasa madde ve ilkesinin değil, Anayasa’nın tümünün yorumlanması gerekir”¹⁵.

Diğer yandan, ruhu anlamak için Hegel’den yardım alabiliriz. *Tarih Felsefesi Üzerine Dersler* adlı eserinin başında Hegel, ruhun doğasının doğrudan zıddına yani maddeye bakılarak anlaşılabilceğini söyler. Hegel maddenin özünün yer çekimi, ruhun özünün de özgürlük olduğunu belirtir. Hegel’e göre “özgürlük ruhun yegâne hakikatidir”¹⁶.

Hegel’in madde-ruh zıtlığını anayasal dile çevirirsek, “maddenin özü otoriteyse ruhun özü de özgürlüktür” diyebiliriz. Bu bağlamda özgürlük Anayasa’nın ruhunun yegâne hakikatidir.

Esasen Anayasa’nın ruhunu, Anayasa’ya hâkim olan görüş, anlayış, amaç, felsefe ve ilkeler manzumesi olarak tanımlamak mümkündür. Bu da ancak Anayasa’ya yönelik bütüncül bir yaklaşımla belirlenebilir. Sonuçta, anayasal kimliğin tüm unsurları gibi “Anayasa’nın ruhu” da yoruma açıktır. Bu anlamda “Anayasa’nın ruhu”nu nihai olarak yorumlayıp uygulayacak olan da Anayasa Mahkemesidir.

Nitekim Anayasa Mahkemesi “ruh”tan açıkça bahsetmeden bilhassa bireysel başvurunun kabulünden sonra verdiği kararlarda “Anayasa’nın ruhu”nun özünün “özgürlük” olduğunu ima eden bir yaklaşım benimsemiştir. Mahkeme anayasal hükümlerin hak eksenli bir yaklaşımla ve özgürlükler lehine

15 AYM, E.1990/1, K.1990/21, 17/7/1990.

16 Hegel, G. W. F. (1894). *Lectures on the Philosophy of History*, Trans. Sibree, J., London: George Bell & Sons, s. 18.

yorumlanması gerektiğini ancak bu durumda kendilerinden beklenen işlevi tam olarak yerine getireceğini belirtmiştir¹⁷.

Başka bir ifadeyle Anayasa'nın ruhu anayasal hükümlerin "özgürlükçü" veya "özgürlükler lehine" bir yaklaşımla yorumlanmasını gerektirmektedir. Aksi takdirde Anayasa'nın ruhuna aykırı davranılmış olacaktır. Nitekim birçok ihlal kararında mahkemelerin anayasa kurallarını özgürlükler lehine yorumlamadıkları tespiti yapılmıştır¹⁸.

Diğer yandan hukuk devleti ilkesi Cumhuriyetin anayasal kimliğinin temel unsurudur. Anayasa'nın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti, diğer özellikleri yanında, insan haklarına saygılı, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olarak nitelenmektedir.

Belirleyici özelliğinden dolayı Anayasa Mahkemesi gerek norm denetiminde gerekse bireysel başvuruda verdiği kararlarda sık sık hukuk devletine atıf yapmakta, başta belirlilik ve öngörülebilirlik olmak üzere bu ilkenin tanımlayıcı unsurlarını ölçü norm olarak kullanmaktadır. Daha önemlisi Anayasa Mahkemesine göre "hukuk devleti, Anayasa'nın tüm maddelerinin yorumlanması ve uygulanmasında gözönünde bulundurulması zorunlu olan bir ilkedir"¹⁹.

Bu tespitiyle birlikte Anayasa Mahkemesinin -yine açıkça ruhtan bahsetmese de- özgürlüğün yanında "hukuk devleti" veya "hukukun üstünlüğü" ilkesini de Anayasa'nın ruhuna hâkim olan, bu anlamda anayasal kimliği belirleyen vazgeçilmez temel bir ilke olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

17 Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No. 2019/10634, 1/7/ 021, § 50; Ali Kuş [GK], B. No. 2017/27822, 10/2/2022, § 50.

18 Örneğin bkz. Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No: 2019/10634, 1/7/2021, § 133; Şerafettin Can Atalay (2) [GK], B. No: 2023/53898, 25/10/2023, § 92.

19 Mehmet Güçlü ve Ramazan Erdem, B. No: 2015/7942, 28/5/2019, § 50; Cihangir Akyol [GK], B. No. 2021/33759, 23/2/2023, § 46.

3. Anayasal Kimlik ve Anayasa Yargısı

Anayasal kimliğin bir diyalektik sonucu olduğu açıktır. Bu diyalektik, uygulamada mahkemeler, yasama organları ile diğer kamusal ve özel alanlarda gerçekleşen yorumsal ve siyasal faaliyetler şeklinde tezahür etmektedir²⁰.

Anayasal kimliğin oluşumunda kuşkusuz anayasa yargısının ve yargıcının özel bir yeri vardır. Anayasayı yorumlamak ve uygulamakla görevli olan anayasa yargıcı, devletin kurucu aktörlerinin belirlediği anayasal kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Anayasanın yorumuna ve uygulamasına ilişkin olarak yasama/yürütme ile yargı arasında yaşanan uyumsuzluk hatta çatışma da anayasal kimliğin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Belirtmek gerekir ki tarihsel süreç içinde anayasal kimliğin hak-eksensiz şekillenmesinde bazen parlamentolar ve yürütme organları bazen de yargı daha olumlu rol oynamıştır.

Bunun, biri anayasa yargısı fikrinin doğduğu yer olan Amerika Birleşik Devletleri'nden diğeri de ülkemizden olmak üzere iki örneğinden bahsetmek istiyorum. Bu örnekler anayasal kimliğin unsurlarından olan *kanun önünde eşitlik* ile *laiklik* ilkelerinin yorumlanmasının ve uygulanmasının zaman ve mekân içinde nasıl değiştiğini göstermek bakımından önem taşımaktadır.

Eşitlik ilkesi Amerika'nın soyut anayasal kimliğinin önemli bir bileşeni olmuştur. Bu kimliği inşa eden belgelerin başında gelen 1776 Bağımsızlık Bildirgesi'ne göre "*Bütün insanlar eşit yaratılmıştır ve kendilerine onları Yaratan tarafından yaşama, hürriyet ve mutluluğu arama gibi vazgeçilmez haklar bahşedilmiştir.*" Ancak bu "*hakikat*"ın somut anayasal kimliğe yansımaları çok uzun bir süre almış, "*bazılarının daha eşit yaratıldığı*" inancı yıllarca toplumsal ve siyasal düzene hâkim olmuştur.

20 Jacobsohn, G. J. (2010). *Constitutional Identity*, Cambridge: Harvard University Press, s. 108.

19. yüzyılın ortalarında Dred Scott adında bir köle, sahibi tarafından bir süreliğine de olsa köleliğin yasaklandığı bir eyalete götürüldüğünü, bu nedenle artık köle olmadığını ve beyazların sahip olduğu anayasal haklara sahip olduğunu ileri sürerek dava açmış, uzun bir sürecin ardından uyuşmazlık ABD Yüksek Mahkemesinin önüne taşınmıştır.

Yüksek Mahkeme davayı 6 Mart 1857 tarihinde karara bağlamış, kararda siyahilerin “*vatandaş*” kavramına dâhil olmadığını, dolayısıyla beyazların yararlandığı anayasal haklardan yararlanmalarının mümkün olamayacağını belirtmiştir²¹. Mahkeme, bir asırdan daha uzun süredir kabul edildiği üzere siyahilerin beyaz adamın altında, aşağılarda bir varlık olarak beyaz adamın saygı duyacağı herhangi bir hakka sahip olmadığını, dolayısıyla “*bir zencinin (negro) hukuken ve hakkaniyete uygun olarak kendi menfaati gereğince köle yapılabileceğini*” ifade etmiştir²².

Amerikan Yüksek Mahkemesi, Bağımsızlık Bildirgesi’ndeki genel ifadelerin insanlık ailesinin tamamını kucaklıyor gibi görünse de gerçekte köleleştirilmiş Afrika ırkının bu aileye dâhil edilmesinin amaçlanmadığının tartışmaya yer bırakmayacak kadar açık olduğunu belirtmiştir. Mahkemeye göre siyah ırk beyaz ırktan değişmez işaretlerle ve çok önceden konulmuş yasalarla ayrılmış, kendisi hakkında “*mülk*” olmanın dışında düşünülmemiş veya konuşulmamıştır²³.

Yüksek Mahkeme, bu kararda Anayasa’nın köle mülkiyetini açıkça güvence altına aldığını, bu nedenle Kongre’nin çıkardığı, kuzeyde sınırları belirli alanda vatandaşları köle mülkiyetine sahip olmaktan meneden kanunun Anayasa’ya aykırı, dolayısıyla geçersiz olduğunu belirtmiştir. Mahkeme, devamında, Dred Scott’ın ve ailesinden herhangi bir kişinin

21 *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856), s. 404.

22 *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856), s. 407.

23 *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856), s. 410.

söz konusu bölgeye götürülmesi nedeniyle de hür olamayacağına hükmetmiştir²⁴.

Kısacası Amerikan Yüksek Mahkemesinin Dred Scott'a âdeta "kölesin sen, köle kal!" dediği bu karar kölelik sorununu çözmek bir yana, tartışmayı daha da alevlendirmiş ve Amerika'yı İç Savaşa götüren bölünmeyi derinleştirmiştir. İç Savaş'tan sonra Anayasa değiştirilmiş, 13. ve 14. Değişikliklerle kölelik lağvedilerek kanun önünde eşitlik ilkesi pekiştirilmiştir. Başka bir ifadeyle, anayasal kimliğin şekillenmesi ve uygulamanın soyut eşitlik ilkesine uygun hâle gelebilmesi "İkinci Amerikan Devrimi" olarak bilinen iç savaşın sonucunda gerçekleşmiştir²⁵.

Anayasa'da ırk ayrımcılığını ortadan kaldırmaya ve eşitliği sağlamaya yönelik değişiklikler somut anayasal kimliği bir çırpıda değiştirmemiştir. Zira bir "zenci"nin (negro) beyaz adamla eşit olduğu düşüncesi "Amerikan zihnindeki en köklü ve çirkin korkulardan bazılarını gün yüzüne çıkarmıştı"²⁶.

Bu derin korku, çok sayıda eyalette okullardan hastanelere, toplu taşımadan otellere, parklardan mezarlıklara kadar kamusal alanlarda beyazlarla "renkli"lerin ayrılması şeklinde yaygın uygulamaya yol açmıştır. Bu uygulamalar "ayrı-ama-eşit" (separate but equal) doktrini olarak bilinen bir anlayışla haklılaştırılmaya çalışılmıştır.

Yüksek Mahkeme de anayasal değişikliklere karşın uzun bir süre daha ırk ayrımcılığına onay veren bir tutum sergilemiş, bu kapsamda "ayrı-ama-eşit" anlayışıyla çıkarılan yasal

24 *Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856), s. 451-452.

25 Richards, D. A. J. (1994). *Revolution and Constitutionalism in America*, içinde Rosenfeld, M. (Ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Durham: Duke University Press, s. 85-142.

26 Berger, R. (1997). *Government by Judiciary: The Transformation of the Fourteenth Amendment*, Second Edition, Indianapolis: Liberty Fund, s. 13.

düzenlemeleri anayasaya aykırı bulmamıştır²⁷. Sözgelimi *Plessy v. Ferguson* kararında Yüksek Mahkeme, beyazlarla renklilerin trende ayrı vagonlarda yolculuk yapmasını zorunlu kılan kanunun 14. Değişikliği ihlal etmediğine karar vermiştir²⁸.

Mahkemeye göre 14. Değişiklik iki ırkın kanun önünde eşitliğini sağlamak için getirilmiş olmakla birlikte, söz konusu değişikliğin amacı “eşyanın doğası” dikkate alındığında -siyasal eşitlikten farklı olarak- toplumsal eşitliği veya iki ırkın birlikteliğini sağlamak değildir. Ayrıca, ayrı okullar uygulamasında olduğu gibi, kamusal yerlerin ırklara göre ayrılması bir ırkın diğeri karşısında daha “aşağı” (*inferior*) olduğu anlamına gelmemektedir²⁹.

Bu ve benzeri kararlara karşın toplumsal ve siyasal düzeyde yaşanan gelişmelerle uyumlu olarak Yüksek Mahkeme de içtihadını değiştirmiş, 1954 yılında verdiği meşhur *Brown* kararıyla siyahiler ile beyazların ayrı okullarda eğitim görmesini bu defa eşitlik ilkesine aykırı bulmuştur³⁰. Yüksek Mahkemenin 1954 yılında oybirliğiyle aldığı *Brown* kararı “anayasa hukukunda bir devrim” olarak kabul edilmiştir³¹.

Brown kararına rağmen farklı okul uygulaması hemen sona ermemiştir. Bu karardan on yıl sonra Güney’de yaşayan siyahi çocukların %98’inin beyazlarla aynı okula gidemedikleri bilinmektedir³². Bu nedenle Kongre somut anayasal kimliği *Brown* doğrultusunda şekillendirmek amacıyla “1964 Sivil

27 Bkz. Cohen, A. (2020). *Supreme Inequality: The Supreme Court’s Fifty-Year Battle for a More Unjust America*, New York: Penguin Press, s. xx.

28 *Plessy v. Ferguson*, 163 U.S. 537 (1896).

29 *Plessy v. Ferguson*, 163 U.S. 537 (1896), s. 544.

30 *Brown v. Board of Education of Topeka*, 347 U.S. 483 (1954).

31 Cox, A. (1987). *The Court and The Constitution*, Boston: Houghton Mifflin Company, s. 257. Bununla birlikte kararı 14. Değişikliği ihdas eden anayasa koyucunun iradesini aşan bir aktivizm örneği olarak kabul edenler de vardır. Bkz. Berger, R. (1997). s. 132-154.

32 Ackerman, B. (2014). *We the People III: The Civil Rights Revolution*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, s. 230.

Haklar Kanunu"nu çıkarmıştır. Yüksek Mahkeme de *Brown* ile açtığı "eşitlikçi" yolu 1967 yılında verdiği ırklar arası evliliği yasaklayan bir kanunu anayasaya aykırı ilan ettiği *Loving* kararı ile sürdürmüştür³³.

Anayasa mahkemelerinin anayasal kimliğin oluşumunda oynadıkları olumlu ve olumsuz rolün diğer bir örneği de Türk Anayasa Mahkemesinin başörtüsü sorunu üzerinden yaptığı laiklik yorumunda ortaya çıkmaktadır.

Laiklik ilkesi, Türk anayasal kimliğinin hâkim unsurlarından biridir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 2. maddesinde yer alan "*Türkiye Devletinin dini, dinî İslamdır*" hükmü, 1924 Teşkilat-Esasiye Kanunu'nun 2. maddesinde de bir süre korunmuş ancak 1928 yılında yapılan değişiklikle Anayasa'dan çıkarılmıştır. Öte yandan 1937 yılında Anayasa'nın 2. maddesinde yapılan değişiklikle Türkiye devletinin, diğer nitelikleri yanında, "*laik*" olduğu belirtilmiştir. 1961 ve 1982 Anayasalarının 2. maddelerinde de "*laiklik*" Cumhuriyetin temel niteliklerinden biri olarak yer almıştır.

Türkiye'de anayasal kimliğin diğer unsurları gibi laiklik ilkesi de anlamı ve içeriği bakımından zamanla farklılaşmış, bu kapsamda kurucu aklın iradesi ile toplumun gelişen talepleri arasındaki uyumlaştırma çabalarına konu olabilmıştır³⁴. Laikliğin anlamı ve gerekleri konusundaki yaklaşım değişikliğinin "*başörtüsü meselesi*" üzerinden izlenmesi mümkündür.

Anayasa Mahkemesi, 1989, 1991 ve 2008 yıllarında verdiği kararlarda üniversitelerdeki başörtüsü serbestisine ilişkin anayasal düzenlemelerin ve anayasa değişikliklerinin Anayasa'nın 2. maddesinde korunan laiklik ilkesiyle bağdaşmadığına hükmetmiştir³⁵. Bu kararlarda anayasal kimliğin unsurlarından

33 *Loving v. Virginia*, 388 U.S. 1 (1967). Bu konuda bkz. Ackerman, B. (2014). s. 229 vd.

34 Jacobsohn, G. J. (2010). s. 14.

35 AYM, E.1989/1, K.1989/12, 7/3/1989; E. 1990/36, K.1991/8, 9/4/1991; E. 2008/16, K. 2008/116, 5/6/2008.

olan laiklik ilkesi sınırlayıcı, yasaklayıcı ve dışlayıcı bir yaklaşımla yorumlanmıştır³⁶.

Anayasa Mahkemesi bu kararların ilkinde laiklik ilkesini, din ve devlet ayrılığının ötesinde, dini kişilerin vicdanlarına bırakan, “siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisi” ve bir “uygar yaşam biçimi” olarak nitelendirmiştir. Mahkeme “lâiklikle bağdaşmayan özgürlük savunulamaz ve korunamaz” tespitiyle lâiklik ilkesini özgürlüklerin kırmızı çizgisi olarak değerlendirmiştir³⁷.

Bu bağlamda, Anayasa Mahkemesinin ifadesiyle “çağdaş bir görünüm taşımayan başörtüsü” laiklikle bağdaşmadığı için bir hak veya özgürlük konusu olamazdı. Mahkemeye göre “Anayasa, özgürlüklere karşı lâiklik ilkesini özenle korumayı amaçlamış ve bu ilkenin özgürlüklere kısırdırılmasına olanak tanımamıştır”³⁸.

Anayasa Mahkemesinin laiklik ilkesiyle ilgili yorumu, bireysel başvurunun uygulamaya geçtiği tarih olan 23 Eylül 2012’den üç gün önce norm denetimi kapsamında verdiği bir kararla birlikte değişmeye başlamıştır. Anayasa Mahkemesi, “Kur’an-ı Kerim” ve “Hz. Peygamberimizin Hayatı” derslerinin ortaokul ve liselerde isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulmasını öngören kanun hükmünün Anayasa’ya aykırı olmadığına karar verirken laiklik ilkesini yeniden yorumlamıştır³⁹.

Kararda öncelikle tarihsel gelişim sürecinde laikliğin biri “katı” diğeri “esnek” veya “özgürlükçü” olmak üzere iki uygulamasının ortaya çıktığı belirtilmiştir. Katı laiklik anlayışına göre din bireyin sadece vicdanında yer bulan, bunun dışına çıkarak toplumsal ve kamusal alana kesinlikle yansımaması

36 Bu yorumun eleştirisi için bkz. Arslan Z. (2009). "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik: Anayasa Mahkemesinden İki Karar Bir Gereğe", *SETA Analiz*, Sayı 2, ss. 1-24.

37 AYM, E.1989/1, K.1989/12, 7/3/1989.

38 AYM, E.1989/1, K.1989/12, 7/3/1989.

39 AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012.

gereken bir olgudur. Buna karşılık “esnek” ya da “özgürlükçü” laiklik anlayışı dini sadece bireyin iç dünyasına hapsetmemekte, onu bireysel ve kolektif kimliğin önemli bir unsuru olarak görmekte ve toplumsal görünürlüğüne imkân tanımaktadır⁴⁰.

Anayasa Mahkemesi, mensuplarının yaşam biçimlerini, kimliklerini ve diğer insanlarla ilişkilerini etkileyen din ve inançların toplumda çeşitlilik arz etmesinin tarihsel ve sosyolojik bir gerçeklik olduğunu hatırlatmış, buradan hareketle “demokratik ve laik devletin temel amaçlarından biri[nin], toplumsal çeşitliliği koruyarak, bireylerin sahip oldukları inançlarıyla barış içinde bir arada yaşayabilecekleri siyasal düzenleri inşa etmek” olduğunu belirtmiştir⁴¹.

Esasen bu ve benzeri değerlendirmeler Anayasa Mahkemesinin laiklik konusunda önceki “katı” yorumunu terk ettiğini, laikliği bilhassa din ve vicdan özgürlüğünü güvenceye alan bir anayasal ilke olarak yorumladığını göstermektedir. Anayasa Mahkemesi, Ergun Özbudun’un ifadesiyle, “militan ya da dayatmacı lâiklik anlayışından uzaklaşarak, liberal ya da pasif lâiklik anlayışına uygun kararlar” almaya başlamıştır⁴².

Anayasa Mahkemesi laikliğin bu hak eksenli ve özgürlükçü yorumunu bireysel başvuru kararlarında da sürdürmüş, başörtülü olduğu için mahkeme salonundan çıkarılan avukatın, aynı nedenle üniversiteden atılan öğrencinin ve işine son verilen devlet memurunun anayasal haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir. Mahkeme *Tuğba Arslan* kararında, norm denetiminde belirlediği ilkelere atıf yapmak suretiyle başörtüsü yasağı konusundaki önceki içtihatlarını ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yaklaşımını değerlendirip ihlal sonucuna

40 AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012.

41 AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012.

42 Özbudun, E. (2022). *Türk Anayasa Hukuku*, 22. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 85.

ulaşmıştır. Bu kararda Mahkeme, başörtüsünün din ve vicdan özgürlüğünün bir gereği olduğunu, başörtüsüne yönelik yasağın hiçbir kanuni temelini bulunmadığını ve bu yasağın inanç temelinde ayrımcılık teşkil ettiğini vurgulamıştır⁴³.

Bunun yanında, Anayasa Mahkemesi kararlarında laiklik ilkesinin hâkim olduğu bir hukuk düzeninde dinî tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzının *devletin müdahalesi dışında ancak koruması altında* olduğu belirtilmektedir⁴⁴. Bu kapsamda Mahkeme, başörtüsü yasağı dışında, gayrimüslim bir azınlık cemaatinin dinî liderinin seçimine devlet tarafından müdahale edilmesini de din özgürlüğünün ihlali olarak görmüştür⁴⁵.

4. Sonuç Yerine: En İyi Anayasa, En İyi Uygulanandır

Cumhuriyetin bir asırlık tecrübesi, anayasa yargısının 61 yıllık pratiği bize çok şey öğretmiştir. Dolayısıyla kazanılan başarılar, kazanımlar ve yaşanan hayal kırıklıklarından hareketle ortak bir anayasal kimlik üzerinde mutabakat sağlanabilir.

Kanaatimce bu anayasal kimlik, iktidarın tek elde toplanmasını önleyecek şekilde *demokratik*, kimlikçi siyasetin tuzağına düşmeyecek ve farklı olanı ötekileştirmeyecek şekilde *çoğulcu*, ülkede yaşayan herkesi temel hak ve özgürlüklere sahip eşit bireyler olarak görececek şekilde *özgürlükçü* ve nihayet tüm bu unsurları güvenceye alacak şekilde *hukukun üstünlüğüne dayalı* bir anayasa anlayışını zorunlu kılmaktadır.

Anayasa Mahkemesi, bilhassa son on yılda geliştirdiği hak eksenli yaklaşımla, insan haklarına ve hukukun üstünlüğüne dayanan demokratik, çoğulcu ve özgürlükçü bir anayasal kimliğin inşasına ve gelişimine çok önemli katkılar yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir.

43 Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014. Ayrıca bkz. Sara Akgül [GK], B. No. 2015/269, 22/11/2018; B.S., B. No: 2015/8491, 18/7/2018.

44 AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012.

45 Bkz. Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], B. No: 2014/17354, 22/5/2019.

Bir kez daha vurgulamak gerekir ki anayasal kimliğin oluşumu akşamdan sabaha ya da bugünden yarına gerçekleşmiyor. Bu kimlik toplumda bugün yaşayanlar gibi, daha önce yaşamış ve daha sonra yaşayacak olanların etkileşimiyle ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple Edmund Burke'ün devlet için söylediği, anayasal kimlik için de geçerlidir. Burke'e göre devlet sadece şu anda yaşayanlar arasında değil *yaşayanlarla ölümler ve doğacak olanlar arasındaki bir ortaklık anlaşması*⁴⁶.

Kuşkusuz Cumhuriyet'in yüz yıllık süreçte oluşan anayasal kimliği de dün, bugün ve yarın boyutunda, zamanın ve mekânın ruhunu da yansıtarak dinamik bir süreç içinde geleceğe evrilmektedir.

Ayrıca belirtmek isterim ki büyük ölçüde anayasa metnlerinde tezahür eden soyut anayasal kimlik kadar hatta ondan daha önemli olan somut anayasal kimliktir, başka bir ifadeyle anayasanın uygulaması, günlük hayata yansımalarıdır.

Bu bağlamda, makaleyi Ali Fuat Başgil'in sözleriyle tamamlamak istiyorum: *"Anayasaların en iyisi, en iyi ve en kolay tatbik edilenidir. En kötüsü de hiç tatbik edilmeyeni, yahut kötü tatbik edilenidir"*⁴⁷.

46 Burke, E. (1969). *Reflections on the Revolution in France*, O'Brien, C. C. (Ed.), Harmondsworth: Penguin Books, s. 194-195.

47 Başgil, A. F. (2017). *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: Yağmur Yayınları, s. 91.

KAYNAKÇA

- ACKERMAN, Bruce (2014). *We the People III: The Civil Rights Revolution*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- AKYOL, Taha (2023). *Neden 29 Ekim? Cumhuriyet'in İlanına Giden Yol*, İstanbul: Doğan Yayınları.
- ARSLAN, Zühtü (2009). "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik: Anayasa Mahkemesinden İki Karar Bir Gerekçe", *SETA Analiz*, Sayı 2, ss. 1-24.
- BAŞGİL, Ali Fuat (2017). *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: Yağmur Yayınları.
- BERGER, Raoul (1997). *Government by Judiciary: The Transformation of the Fourteenth Amendment*, Second Edition, Indianapolis: Liberty Fund.
- BURKE, Edmund (1969). *Reflections on the Revolution in France*, O'Brien, Conor Cruise (Ed.), Harmondsworth: Penguin Books.
- COHEN, Adam (2020). *Supreme Inequality: The Supreme Court's Fifty-Year Battle for a More Unjust America*, New York: Penguin Press.
- COX, Archibald (1987). *The Court and The Constitution*, Boston: Houghton Mifflin Company.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1894). *Lectures on the Philosophy of History*, Trans. Sibree, John, London: George Bell & Sons.
- JACOBSON, Gary Jeffrey (2010). *Constitutional Identity*, Cambridge: Harvard University Press.
- KOVÁCS, Kriszta (2023). Introduction: Identities, the Jurisprudence of Particularism and Possible Constitutional Challenges, içinde Kovács, Kriszta (Ed.), *The Jurisprudence of Particularism: National Identity Claims in Central Europe* (ss. 1-29). Oxford: Hart Publishing.

- MAALOUF, Amin (2002). *Ölümcül Kimlikler*, 10. Baskı, Çev. Bora, Aysel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖZBUDUN, Ergun (2022). *Türk Anayasa Hukuku*, 22. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.
- RICHARDS, David A. J. (1994). Revolution and Constitutionalism in America, içinde Rosenfeld, Michel (Ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives* (ss. 85-142), Durham: Duke University Press.
- SCHMITT, Carl (1987). "The Legal World Revolution", *Telos*, No. 72, ss. 73-89.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi (2018). *Osmanlı Anayasasına Dair: Kanun-ı Esâsi'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şer'iyeye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası*, Köksal, Asım Cüneyd (Haz.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Mahkeme Kararları

Anayasa Mahkemesi Kararları

- AYM, E.1967/21, K.1968/36, 26/9/1968.
- AYM, E.1968/38, K.1969/34, 12/6/1969.
- AYM, E.1969/49, K.1970/3, 8/1/1970.
- AYM, E.1977/1, K.1977/20, 5/4/1977.
- AYM, E.1979/22, K.1979/45, 18/12/1979.
- AYM, E.1988/32, K.1989/10, 28/2/1989.
- AYM, E.1988/62, K.1990/3, 6/2/1990.
- AYM, E.1990/1, K.1990/21, 17/7/1990.
- AYM, E.1990/36, K.1991/8, 9/4/1991.
- AYM, E.1995/35, K.1995/26, 4/7/1995.
- AYM, E.1997/36, K.1997/52, 20/5/1997.

- AYM, E.2002/146, K.2002/201, 27/12/2002.
AYM, E.2008/16, K.2008/116, 5/6/2008.
AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012.
AYM, E.2012/87, K.2014/41, 27/2/2014.
AYM, E.2012/100, K.2013/84, 4/7/2013.
AYM, E.2014/57, K.2014/81, 10/4/2014.
AYM, E.2018/112, K.2021/24, 31/3/2021.
AYM, E.2021/17, K.2021/103, 30/12/2021.
Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014.
B.S., B. No: 2015/8491, 18/7/2018.
Sara Akgül [GK], B. No. 2015/269, 22/11/2018.
Mehmet Güçlü ve Ramazan Erdem, B. No: 2015/7942, 28/5/2019.
Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No. 2019/10634, 1/7/2021.
Ali Kuş [GK], B. No. 2017/27822, 10/2/2022.
Cihangir Akyol [GK], B. No. 2021/33759, 23/2/2023.
Şerafettin Can Atalay (2) [GK], B. No: 2023/53898, 25/10/2023.

ABD Yüksek Mahkemesi Kararları

- Dred Scott v. Sandford*, 60 U.S. 393 (1856).
Plessy v. Ferguson, 163 U.S. 537 (1896).
Brown v. Board of Education, 347 U.S. 483 (1954).
Loving v. Virginia, 388 U.S. 1 (1967).

